

GILÁNYI GABRIELLA

Zenei írásbeliségünk a XII. században*

Új vizsgálatok, új eredmények

Tanulmányunk a hazai középkori kéziratosság különleges területét, a magyar hangjelzéstörténet korai – részben feltérképezetlen – időszakát állítja a középpontba. Azokat a XII. századi évtizedeket, amelyek a magyar zenei írásbeliség legjelentősebb fordulatát készítették elő: az önálló magyar kottairó-szisztéma, az esztergomi notáció megformálását.¹ A magyar notáció-történet XII. századi fejleményeinek értelmezése évtizedek óta komoly kihívás elé állítja a hazai zenei paleográfiai kutatást, hiszen a korszakból fontos részleteket takarnak ki a forrásínség vakfoltjai. Ám a közelmúlt forrásfeltárásai, elsősorban az újabban napvilágra került kódextöredékek hangjegyírás-elemzéseiről² a vizsgálatokat segítő új digitális technikai lehetőségekkel karöltve, úgy tűnik, több ponton is átírhatják a korszak kottairásairól szóló korábbi premisszákat.³

Az első Magyarországon használt kottairásfajta a térítő papok által közvetített német neumanotáció volt, amelynek legkorábbi magyarországi pél-

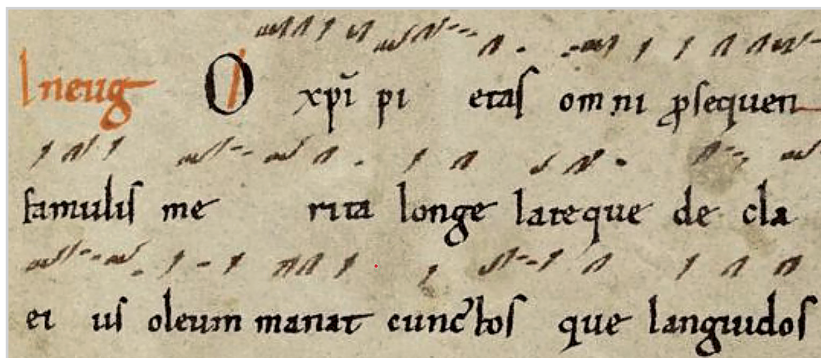
* A tanulmány a Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az önálló jelkészletű középkori esztergomi notáció felfedezése Szendrei Janka nevéhez fűződik. Lásd SZENDREI Janka (1983), II. A magyar notáció kialakulása. 1. Írásreform a XII. században: a vonalrendszer bevezetése és új jelrendszer alkotása. A Pray kódex hangjelzése. In SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4.) 30–36.

² A kottás kódextöredékekkel foglalkozó, Czagány Zsuzsa vezette Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport 2018 óta gyarapítja a zenei paleográfiai kutatások magyarországi forráskörét. A hazai gregorián notációk vizsgálatát új kezdeményezésünk, a Magyar Neumakatalógus online adatbázis emeli magasabb szintre. A jelenleg mintegy 250 középkori magyar forrás neumakészletét bemutató, folyamatosan gyarapodó honlap nemcsak összegyűjti, de összehasonlíthatóvá is teszi a magyar kottairások hangjegyeit. Online: <https://neuma.zti.hu>.

³ A Pray-kódex kottairásainak új vizsgálata állította ismét a fókuszba az esztergomi notáció kialakulását érintő kérdéseket. Lásd GILÁNYI Gabriella (2023a), Past and Present: Interpreting the Chant Notations of the Pray Codex, *Musicologica Slovaca*, XIV, 40. 35–54. <https://doi.org/10.31577/musicoslov.2023.1.3>, illetve GILÁNYI Gabriella (2023b), A Pray-kódex kottairásainak új elemzése. Tanulmány elfogadva a Pray-kódex tervezett hasonmás-kiadását kísérő tanulmánykötetbe. A tanulmány előadás-verziója 2023. szeptember 29-én hangzott el a Jézus Társasága felosztatásának 250. és Pray György születésének 300. évfordulója alkalmából *Jezsuita – Pray – Kódex* címmel megrendezett konferencián az Országos Széchényi Könyvtárban.

dái a XI. századból dokumentálhatók.⁴ A XII. század elején a liturgikus dallamokat közvetítő kéziratok még nem a vonalrendszerre íródtak; erről tanúskodik első teljesen fennmaradt zenei kódexünk, az erdélyi rítusterület zsolozsmahagyományát dokumentáló antifonále, a *Codex Albensis* kottaképe is (lásd 1. kép).⁵

1. kép. A *Codex Albensis* kottaképe (XII. század első fele), f. 5v

A kézirat zenei írása apró elemekből építkezik. A jelekre alkalmazott neuma szó görög eredetű, a 'mozdulat, intés' értelmet őriz – egyes értelmezések szerint a beírt írásjegyek a vezénylő kéz mozdulatait utánozták.⁶ Az egy-két vagy három hangot képviselő speciális hangjegyek elegendővel a kézirat minden gregorián énekét írásba lehetett foglalni; erre a IX. században egy stabil hangjegy-alapkészlet kristályosodott ki Frankföldön.⁷ A kottairások építőelemeit a középkori traktátusok beszédes nevekkkel illették, például a *climacus* latin melléknév 'lépcsős'-t jelent⁸ s egy három hangos ereszkedő hang-

⁴ Legelső, hangjelzést is tartalmazó forrásaink: Esztergomi Benedictionale, Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 89; Szent Margit Sacramentarium, Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 126, Chartvirgus-pontificale (Hartvik Agenda), Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 165. Lásd SZENDREI 1983: 93–121.

⁵ Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211. FALVY Zoltán – MEZEY László (1963), *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest–Graz, Akadémiai Kiadó, Akademische Druck- und Verlagsanstalt. (Monumenta Hungariae Musica, 1.)

⁶ A cheironómia-elméletéről összefoglalóan lásd Helmut HUCKE (1979), *Die Cheironomie und die Entstehung der Neumenschrift*, *Die Musikforschung*, 32, 1. 1–16.

⁷ A dallam legapróbb zenei építőköveinek alapkészlete nyolc jelből áll (ti. punctum, virga, pes, clivis, torculus, porrectus, scandicus, climacus neumák); ezek a IX. század utolsó harmadától kezdve, az úgynevezett frank-római írásreformot követően jelennek meg a liturgikus könyvekben. Lásd David HILEY – Janka SZENDREI (2001), *Notation III. 1 (v) (g) French-Messine mixed notation*. In Stanley SADIE (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, vol. 18. Second edition. 84–85.

⁸ MARÓTH Miklós et al. (2014), *A magyarországi középkori latinság szótára, Supplementum I. A-I*. Budapest, Arcanum Kiadó. 146.

csoportra utal („le-le-le”); a *torculus* a *torque*óból ered; ’csavar, fordulat’ jelentésű; a neuma ennek megfelelően „le-fel-le” mozzanatot jelöl; a *pes* a latinban ’láb’ értelmű, s a neuma grafikailag is egy lábat formáz: a „lábfej” egy lentebb, a „láb szár” egy fentebb megszólaló hangra utal; összesen két hangnyi zenei mozzanatot fejez ki (lásd 2. kép).

Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
~ ~	♩	↗ ↘	↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘	↗ ↘ ↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘ ↗ ↘
◊	♩	↗ ↘	↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘	↗ ↘ ↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘ ↗ ↘
•	••	••	••	••	••	••

Pes subpunctis	Climacus resupinus	Cephalicus	Strophicus
♩	↗ ↘	↗	♩ ♩
♩	↗ ↘ ↗ ↘	◊	◊ ◊ ◊ ◊
••	••	•	•• ••

2. kép. Esztergomi alapneumák (XIII–XV. század) és értelmezésük

Az alapneumák jelentéstartalma a középkori évszázadokban nem sokat változott, jelentősen módosult viszont a hangjegyek megjelenítése: ugyanannak a jelnek különböző morfológiai variánsai alakultak ki a középkori egyházi központok scriptoriumaiban: a neumákat másképp jegyezték le Sankt Gallenben, mint Bolognában vagy Metzben. Vagyis a kottakép a helybéli hagyomány összetevőjeként ugyanúgy identitásmeghatározó elem volt, mint a rítus, a gregorián tételkészlet vagy a dallamalakok. A kutatás számára sok esetben a notáció az egyetlen támpont, amely a forrás provenienciájáról tanúskodik, s ez különösen nagy segítséget jelent, ha például kottás kódextörédek azonosítására kerül sor. A gregorián énekszövegeket kísérő hangjelzés vizsgálata tehát nem pusztán egzotikus mellékösvény a zenei medievisztika változatos tématerületei között, hanem az analízis egyik fő tartóoszlopa.⁹

A rendszeres gregorián paleográfiai vizsgálatok nagyjából ötven évvel ezelőtt, nagyszámú középkori gregorián emlék felkutatásával indultak meg Magyarországon.¹⁰ A mintegy 1454 teljes notált kódexet, kódextörédek és

⁹ Lásd GILÁNYI Gabriella (2020), Új források, új terminológia, új távlatok. A hazai gregorián paleográfiai kutatás napjainkban, *Magyar Zene*, XVIII, 2. 144–161, ide 144–146.

¹⁰ Szórványos és elszigetelt kutatási előzmények után a hazai gregorián ének forrásainak és kottairásainak rendszeres vizsgálata Rajeczky Benjamin, Dobszay László és Szendrei Janka ne-

zenei széljegyzetet jegyzékbe foglaló középkori kottás forráskatalógus¹¹ mellett e munka eredményeképpen készült el a középkori magyar hangjelzés történetéről szóló mű is,¹² mindkettő Szendrei Janka tollából. E művek tudósítanak elsőként az önálló középkori magyar kottairásról, az általános gregorián alapneuma-készletet művészi színvonalú formaváltozatban megjelenítő esztergomi notációról.

A középkori esztergomi kottairásnak mindenekelőtt három különleges vonása emelhető ki. Egyrészt az, hogy igen hosszú időn át tartották használatban. Fő kottairásunk emlékei ugyanis mintegy fél évezrednyi időszámban dokumentálhatók, tehát a középkoron túl is, és ezzel szinte párhuzam nélkül állnak a kontinens liturgikus zenei hagyományai között.¹³ Másrészt egykori alkalmazási területének földrajzi körülhatárolhatósága érdemel figyelmet. Az esztergomi notációt ugyanis kizárólag a középkori Magyar Királyságban használták, külföldi scriptoriumokban nem írták, így művelése mindvégig országhatárokon belül maradt.¹⁴ A középkori magyar kottairás harmadik fő vonása az, hogy a Rajnától keletre ez volt az egyik legkorábbi hangmagasságot jelölő notáció.¹⁵ Az esztergomi hangjelzés az írás rendelkezésére álló vertikális tér kihasználásával hangközjelölővé vált, azaz lapról is el lehetett olvasni belőle a dallamokat, azok előzetes ismerete nélkül. Ez óriási változást hozott a korábban alkalmazott, a térítő szerzetesek által közvetített német neumaíráshoz képest, amellyel a XI. század fennmaradt hazai kottás kódexeit notálták.¹⁶ A német neumaírás ugyanis nem énekelhető le, pusztán emlékeztetőül, megerősítésként szolgált az énekes számára, aki még gyerekként, hallás után, monochord¹⁷ mellett tanulta meg az énekmestertől a liturgikus énekrepertoár tételeit.¹⁸

véhez fűződik. A nagyszabású és szerteágazó gyűjtő-értékelő munka összefoglaló eredményeit tartalmazza: RAJECZKY Benjamin (szerk.) (1988), *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹¹ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zene-tudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.)

¹² Lásd 1. jegyzet.

¹³ Az esztergomi kottairást fenntartó pálos rend középkori notációhagyományának továbbéléséről a legrészletesebben lásd GILÁNYI Gabriella (2018), Preservation and Creation. Plainchant Notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary, *Studia Musicologica* 59, 3–4. 399–417, ide 400. <https://doi.org/10.1556/6.2018.59.3-4.8>.

¹⁴ SZENDREI 1983: 43–45.

¹⁵ Szendrei Janka cáfolni igyekezett egyes német kutatók vélekedését, amely szerint az esztergomi notáció délnémet monasztikus és Agostonos kanonoki íráshagyományok, például a klosterteuburgi hangjelzés változata vagy alárendeltje lett volna. Lásd SZENDREI 1983: 38–41.

¹⁶ Lásd 4. jegyzet.

¹⁷ Ősi hangszer, amely a középkorban inkább már hangmagasságot mérő eszköz volt.

¹⁸ Lásd például Anna REISENWEAVER (2012), Guido of Arezzo and His Influence on Music Learning, *Musical Offerings* 3, 1. 37–59, ide 37–38. <https://doi.org/10.15385/jmo.2012.3.1.4>; Lásd még Marion S. GUSHEE (1990), The Polyphonic Music of the Medieval Monastery, Cathed-

A könnyen és pontosan olvasható magyar kottairás fejlettségben olyannyira meghaladta korát, hogy száz évig nem akadt versenytársa Közép-Európában. A következő egyház, Prága, csak a XIV. században tért át végleg a német neumaírásról egy hasonlóan korszerű, de némiképp eltérő neumakészletű vonalrendszeres hangjelzésre.¹⁹ A magyar egyházi központ tehát sokáig különleges szigetként ékelődött be a német neumanotációk Rajnától keletre eső nagy, homogén tömbjébe.

Vajon milyen igény állhatott a modern vonalrendszeres kottairás és egy új, a Magyar Királyságban kialakított, egységes neumakészlet kialakításának hátterében? Miképp rajzolhatók meg az esztergomi notáció genezisének XII. századi állomásai?

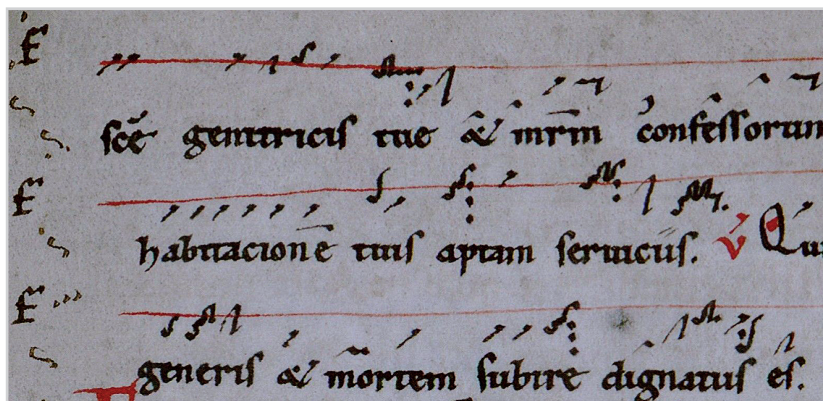
Szendrei Janka a század végére datált Pray-kódexben azonosította az esztergomi kottairás legkorábbi fennmaradt példáit (lásd 3. kép).²⁰ Az új magyar szisztémát 1170 körül, Bánfi Lukács esztergomi érsek idejére datálta, azaz a Pray-kódex leírása előtt mintegy 20–25 évvel korábbi időszakra, és egy általános liturgikus reform részeként, eredményeként képzelte azt el, fejlett esztergomi zeneelméleti iskolával a háttérben.²¹ Úgy vélte, hogy a hazai vonalrendszeres notációt a főpapság Párizsban műveltséget szerzett tagjai dolgoztatták ki. Narratívája lényegi elemei igazolhatók: a történeti adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar klerikusok XII. századi francia tanulmányai valóban alkalmat és indítékot kínálhattak a korszerű zenei írás-olvasás elsajátítására (lásd alább). Az új adatok fényében azonban egyes részletek kétségbe vonhatók, mindenekelőtt a datálás. Problematikus volna ugyanis az esztergomi notáció bevezetését konkrét időponthoz kötni, s nemcsak azért, mert az új vizsgálatok a Pray-kódex kottájánál korábbi, hangmagasság-jelölő, sőt vonalrendszeres példákat is találtak, ami arra utal, hogy az esztergomi notáció formálódása a teljes századot érintő, hosszabb folyamat lehetett, és nem egy reform következménye, hanem azért is, mert kockázatosnak tűnt a Pray-kódex kottáit önmagukban értékelni. Elengedhetetlennek bizonyult további hazai és nemzetközi kottás példák bevonása, ahogy a francia kapcsolatnak is sokkal nagyobb figyelmet kellett szentelni.

ral and University. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21157-9_6. In James McKINNON (ed.), *Antiquity and the Middle Ages*. Basingstoke, The McMillan Press. 145–146. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21157-9>.

¹⁹ Csehországban helybéli kottairás csak a XIII. század második felétől kristályosodott ki a Szent Vitus-székesegyház káptalani scriptoriumában, ám ez a notáció tömegesen és kötelezően a XIV. század utolsó harmadától terjedt el az ottani egyházban. A vonalrendszeres metzi típusú notáció a premontrei rend közvetítésével kerülhetett Prágába. HILEY, SZENDREI 2001: 109.

²⁰ Lásd SZENDREI Janka, II. A magyar notáció kialakulása. 1. Írásreform a XII. században: a vonalrendszer bevezetése és új jelrendszer alkotása. A Pray kódex hangjelzése. In SZENDREI 1983: 30–36. Később SZENDREI Janka (2005), *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest, Balassi Kiadó. 195–196.

²¹ SZENDREI 1983: 35–36.

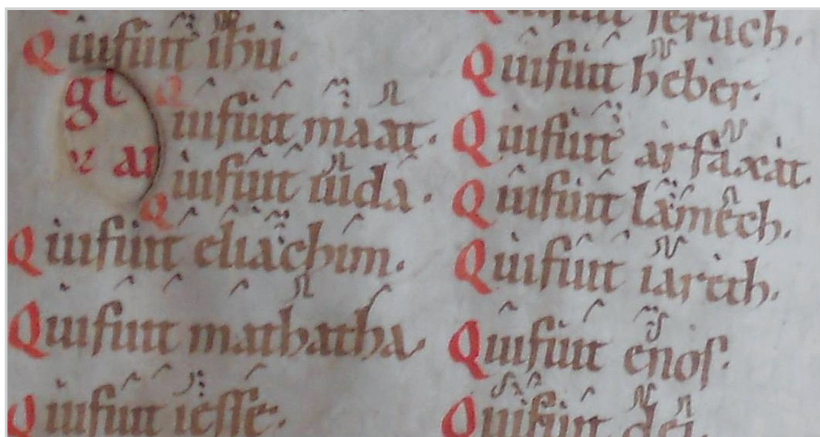
3. kép. Pray-kódex, 1. notáció, XII. század vége, f. 132v

Egyetértek Szendreiivel abban, hogy a magyar zenei írásgyakorlatot a XII. században a magyar papság iskolajárásai nyomán francia hatás alakította, s talán nem is egy, hanem két hullámban. Az első találkozás az új nyugati zeneelmélettel és a vonalrendszeres kottával feltehetően Könyves Kálmán idejére, a XII. század elejére tehető. Ahogy arról az észak-francia, laoni dómiskola scholasticusának, az 1117-ben elhunyt Anzelm mesternek a sírfelirata is megemlékezik, a XII. század elején az észak-francia Laonban magyarok is tanultak.²² Laon egyháza a szakirodalomban metzliként vagy lotaringiaiként emlegetett markáns notációhagyomány területére esett. A magyar papok itt korszerű helyi kottával leírt kódexekkel találkozhattak, azokból énekeltek a liturgia során. E meghatározó tapasztalat birtokában a jól olvasható, korszerű írásmódot talán Magyarországra is közvetíthették. Hogy az adaptálási kísérletre sor került, annak még a rendkívül szegényes hazai forráskörnyezetben is van nyoma: a Chartvirgus-pontificale Lukács-genealógiája fölötti, eddig kakukktójásként kezelt talányos kottája kínálhat bizonyítékot (lásd 4. kép).²³ Ezt a bejegyzést a XII. század elejére datálja a zenei paleográfiai kutatás, amely egybeesik a Kálmán-kori első laoni tanulmányutak korával.²⁴ A genealógia fölé írt szokványos német neumák között

²² Lásd MEZEY László (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 136–143. Az új kutatások Laurentius Pannoniust megtalálták a laoni dómiskola diákjai között 1100-as dátummal: ez az első adatunk Nyugat-Európában tanuló magyarországi diákról. Mezey a korábban megnevezett személyt Lőrinc későbbi érsekkel (1105–1116) azonosította. Lásd HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála (2019), *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1525*. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport. (Magyar Diákok a Középkori Egyetemeken, 3.) 19, 97; illetve MEZEY 1979: 136.

²³ Lásd f. 22 r–v.

²⁴ SZENDREI 2005: 90.

4. kép. Chartvirgus-pontificale, Lukács-genealógia kottairása, XII. század eleje, f. 22v

meghökkenetően korszerű, a korábbi hagyománytól idegen laoni–metzi neumaformák is szerepelnek, például a két ponttal induló climacus. Ráadásul ez a kotta diasztematikus szemléletű, azaz a vertikális viszonylatokat, a hangközök távolságát is érzékeltetni próbálja, szemben a pontificale más-hová beírt, XI. századi német neumaírásaival. Csak a metzi notáció század eleji ismerete kínál meggyőző indokot a szokatlan neumákra, amelyek közül a két ponttal induló climacus ráadásul az esztergomi notáció egyik emblemikus jegyévé válik a XIII. századtól.

A XII. század második felében Lukács érsek, majd utódja, Jób egy más-fajta francia kottairástípus olvasásába nyerhettek betekintést a párizsi egyetemen: a közép-francia notációba. Mind a Gerardus Puella kánonjogi iskolájában tanuló Bánfi Lukács későbbi esztergomi érseknek,²⁵ mind a Sainte-Geneviève kolostor falai között stúdiumokat folytató utódjának, Jóbnak módjában állt közelebbről is megismerkedni az új nyugati zeneelméleti iskolával. Mindenekelőtt az Arezzói Guido által kidolgozott vonalrendszeres hangjegyírással, amely a századot követően kontinensszerte átalakította a gregorián tanulásának, terjesztésének folyamatát, s a francia scriptoriumokban is gyorsan meghonosodott. A zenetörténeti kutatások alátámasztják, hogy a gregoriánusok az Arezzói Guidó, pomposai szerzetes nevével fémjelzett, legújabb itáliai zeneelméleti iskolát támogatták.²⁶ A korszerű vonalrendszeres közép-francia kottából énekeltek ifjúkorukban; ezt ismerték, ezt szokták meg, s ez nyomós érvel szolgál arra nézvést, miért szorgalmazhatták később bevezetését az esztergomi egyházba. E háttér a későbbi főpapi

²⁵ Lásd MEZEY 1979: 139–141.

²⁶ Az egyházi megújulási eszmének Bánfi Lukács és a szintén Párizsban tanuló Becket Tamás is elkötelezett híve volt.

karrierutakban és francia dinasztikus kapcsolatokban kiteljesedve megmagyarázza, miért térhetett le a magyar egyház a kottairás-fejlődés korábbi „német” útjáról az új „latin” út kedvéért.²⁷

Szendrei komolyan mérlegelte, hogy a metzi notáció ismerete esetleg egyes délnémet bencés intézményeken, például a fejlett XII. századi vonalrendszeres notációt használó Klosterneuburgen keresztül érkezhett Magyarországra.²⁸ A felvetést azonban ő maga is többszörösen cáfolja. Egyrészt nem talál történeti adatokat a XII. századi kapcsolatra, ellenben a német befolyás elhalványulására és a francia erősödésére igen. Másrészt a neumakészletek azt bizonyítják számára, hogy a látványos párhuzamok mellett²⁹ a klosterneuburgi és magyar neumák között jelentős a morfológiai különbség.³⁰ Harmadrészt azzal érvel, hogy a magyar és laoni–metzi kapcsolatok régebbre nyúlnak vissza, mint a klosterneuburgi alapítás és a notáció kidolgozása,³¹ így a metzi neumák korai jelenlétére Magyarországon (lásd például a Chartvirgus-pontificale Lukács-genealógiája fölött) inkább a magyarok laoni tanulmányai kínálnak logikus magyarázatot. A magunk részéről osztjuk Szendrei véleményét; nagy valószínűséggel a közvetlenebb laoni és párizsi szála állhatnak a magyarországi zeneelmélet- és hangjelzés-import mögött.

Az esztergomi notáció eredetével foglalkozó korábbi eredményeket új fénytörésbe helyezte legfrissebb összehasonlító vizsgálatunk, három, a Pray-kódexnél *korábbi* kézirat analízise. Ezek közül csak az úgynevezett krakkói töredék volt korábban ismeretlen: a magyarországi provenienciájú

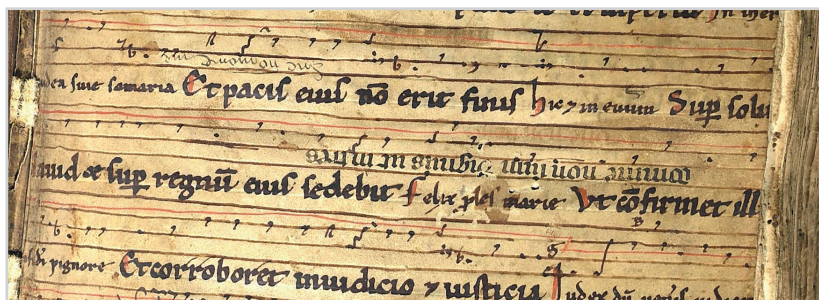
²⁷ Közép-Európában a vonalrendszeres kottairások meghonosításában és elterjesztésében a jórészt Burgundiából kiinduló monasztikus reformrendeknek (ciszterciek, premonstreiek) jutott vezető szerep. A magyar egyház e rendek hazai letelepedésekor már fejlett vonalrendszeres notációt használt, amely korábbi francia hatást jelez, így az esztergomi kottairás kialakítása nem hozható összefüggésbe a reformrendek megjelenésével. A régi német neumanotáció egyes konzervatív (német) egyházakban a XIV. századig használatban maradt.

²⁸ Ahogy azt a múlt századi külföldi szakirodalom is feltételezte, azaz, hogy az esztergomi notáció a klosterneuburgi leszármazottja volna. Lásd Walter LIPPHARDT (1961), *Die mittelalterliche Choralnotation (Neumen)*. In Friedrich BLUME (Hrsg.), *Die Musikgeschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik*. 9. Sp. 1611–1628, Abb. 13. Lipphardt nyomán: Rudolf FLOTZINGER – Gruber GERNOT (1977), *Musikgeschichte Österreichs*. Band I. Graz–Wien, Verlag Styria. 68.

²⁹ Rokon például az írásirány (lefelé függőlegesen haladó), a vonalvezetés, a két ponttal induló climacus. Lásd SZENDREI 1983: 39; SZENDREI Janka (1985), *Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter*, *Studia Musicologica*, 27, 1/4. 139–170, ide 149–153. <https://doi.org/10.2307/902147>.

³⁰ Különbőség mutatható ki a vonalrendszer kezelésében, a kulcshasználtnban, a scandicus, clivis szerkezetében és a díszítő neumák választékában. Míg Klosterneuburg kottázásában egyáltalán nincs francia neuma, a kortárs előesztergomi notáció francia jelváltozatokat is használ a metziek helyett/mellett (például virga, félkötött scandicus, porrectus, climacus, climacus re-supinus).

³¹ Klosterneuburgot 1133-ban vették át az ágostonos kanonokok.

5. kép. A Laskai-kódex XII. század hátsó előzéklapjának (verso) részlete

antifonále-levelet 2015-ben fedezte fel Jakub Kubienec.³² Az első tartalmi elemzést Czagány Zsuzsa végezte el.³³ A Laskai-kódexet borító šibeniki tropárium-prozárium előzéklapokról³⁴ (lásd 5. kép) és az Admonti Biblia kottás széljegyzeteiről³⁵ ugyan tudott a kutatás, ám vizsgálatukra nem került sor a múltban, a helyszíni kutatás és jó minőségű fotómásolatok híján. A šibeniki töredékeket végül 2021 őszén a helyszínen tanulmányoztuk; ennek eredménye a Czagány Zsuzsával közösen publikált ikertanulmány, amely átfogó képet ad a töredékről és annak őrzőkötetéről.³⁶ Utóbb a harmadik szóba jöhető forrást, az Admonti Biblia magyar kottás jegyzeteit is zenei paleográfiai elemzés alá vontuk.³⁷

A vizsgálat legfontosabb általános megfigyelése az volt, hogy a Pray-kódex XII. századi notációiból és a három összehasonlító forrás kottájából feltáruló neumakészletek átfedésben állnak. A hangjegyek morfológiai azonossága egyrészt bizonyítja a közös provenienciát: a források megerősítik egymást, és ezzel magyarországi eredetüket. Szemet szúrt azonban az is, hogy milyen kiforratlan a feltárt közös jelkészlet a későbbi, XIII–XIV. századi esztergomi kottairáshoz képest. Nincsenek definitív neumaformák, ellenben igen bőséges az egyetlen típushoz tartozó jelvariánsok köre: nagyjá-

³² Krakó, Biblioteka Jagiellońska, 2372 kötése.

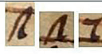
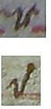
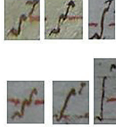
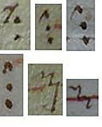
³³ Lásd Zsuzsa CZAGÁNY (2015), Fragmentum Cracoviense Officii Sancti Demetrii Thessalonicensis, *Studia Musicologica*, 56, 2–3. 173–188. <https://doi.org/10.1556/6.2015.56.2.5>.

³⁴ Samostan sv. Frane, Šibenik, Cod. 10. Lásd HOLL Béla (1984), Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból, *Magyar Könyvszemle*, 100, 1. 3–23, ide 4.

³⁵ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2701–2702; a következőkben a RISM-jelzetet használjuk rövidítésképpen: A-Wn Cod. 2071–2072. Zenei irodalom: Robert KLUGSEDER (2010), Die Notation des Hymnars der Admonter Riesenbibel, *Codices Manuscripti & Impressi* 73/74, 9–14; Kovács Andrea (2011–2012), A Csátári Biblia hangjelzett tételei, *Magyar Egyházzene* XIX, 1. 39–46.

³⁶ CZAGÁNY Zsuzsa – GILÁNYI Gabriella (2022), A Laskai-kódex és kottás töredékei, *Magyar Zene* LX, 1. 5–32.

³⁷ Az elemzés egy tervezett magyar notációtörténeti monográfia egyik fejezete lesz; jelenleg kéziratban.

	Punctum /virga	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Šibeniki töredékek							
Krakói töredék, 1. notáció							
Pray-kódex, 1. notáció							
Pray-kódex, 2. notáció							
Admonti Biblia							
MNS XIV. sz.							

6. kép. A XII. századi előesztergomi notáció
és a XIV. századi Missale notatum Strigoniense (MNS) neumakészlete

ból háromszor annyi neumaforma mutatható ki, mint az érett esztergomi kottairásban (lásd 6. kép).

Ugyanannak a neumatípusnak metzi forrásokból, majd észak- és közép-francia notációkból ismert változatai szerepelnek egymás mellett vagy egymás alternatívájaként, sőt mindnek több verziója is van. Joggal merült fel tehát a kérdés: nevezhetjük-e ugyanúgy ezt a jelkészletet, mint a sorminta-szerűen elegáns, minden elemében szabályozott későbbi kottaszépírást? S ha a XII. századi magyar kotta még nem a későbbi esztergomi notáció, akkor miképp definiálható?

A kottairások analízise minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a XII. századi forrásainkban a dallamokat lényegében ugyanazzal a gazdag, francia jellegű neumakészlettel kottázták le. Emiatt elkerülhetetlennek tűnt a háttérben álló minták, sémák, mindenekelőtt a XII. századi tanulmányok célpontjául szolgáló francia központok liturgikus zenei forrásainak paleográfiai áttekintése. Abban bízunk – utólag visszatekintve egyáltalán nem alaptalanul –, hogy e kéziratok a XII. századi magyarországi források hangjelzéseihez vezetnek el bennünket.

A világhálón nagy számban állnak a vizsgálatok rendelkezésére digitális kódexmásolatok a legnagyobb francia gyűjtemények, például a Bibliothèque nationale de France kéziratanyagából, és ehhez a legjelentősebb francia gregoriánkutatók tudományos leírásai és neumatáblázatai szolgálnak mellékletként.³⁸ Így a távoli francia források hangjegyeit mindenféle erőfeszítés nélkül, írásjelről írásjelre össze tudtuk vetni a legkorábbi magyar zenei kéziratok kottairás-elemeivel.

A vizsgálat után négy pontban foglalhatók össze az eredmények, következtetések:³⁹

1. A feltáruló párhuzamok arra mutattak rá, hogy a korai francia vonalrendszeres notációk erős befolyást gyakoroltak zenei írásbeliségünkre, és nem is egy, hanem két hullámban. Két hatás egyesült: a Könyves Kálmán-korabeli laoni kapcsolatoké, illetve a párizsi egyetemjárásé. Úgy tűnik, a XII. században egy különleges francia típusú hibrid notációt írtak Magyarországon. A kettős hatás összefonódása miatt tökéletesen egyező francia mintát nem találtunk, csak írásképileg feltűnően hasonlókat. E hibrid hangjelzésnek viszont minden egyes neumáját dokumentáltuk a stúdiumok francia környezetében használt kottairásokban, azaz az új vizsgálatunk azt támasztotta alá, hogy a XII. században francia földről válogathatták össze a korai magyar diasztematikus kottairás összes zenei írásjelét.⁴⁰

2. A fennmaradt korai magyar források neumakészlete egységes, ám a későbbi esztergomi notációhoz képest többszörös az előforduló neumaalakváltozatok száma: ugyanannak a neumának francia és metzi változatai, sőt e változatok árnyalatai, módosulásai is felbukkannak (lásd 6. kép). A források tehát arról tanúskodnak, hogy az esztergomi notáció neumaszerkezeteinek végső megformálására, azaz az esztergomi jelkészlet kikristályosítására *nem kerülhetett sor* a XIII. századnál korábban. Kimutatható ugyanakkor egy korai, bőséges *előesztergomi* neumaelegy.

³⁸ A notációk tanulmányozását a következő francia nyomtatott és online forrásgyűjtemények tették lehetővé: André MOCQUEREAU – Joseph GAJARD (1891), *Le répons-graduel Justus ut palma reproduit en fac-similé d'après plus de deux cents antiphonaires manuscrits d'origines diverses du IXe au XVIIe siècle*. Solesmes, Imprimerie Saint-Pierre. (Paléographie musicale, II.); Madeleine BERNARD – Solange CORBIN (ed.) (1965), *Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales*. II. Bibliothèque Sainte-Geneviève, Paris. Paris, Editions du CNRS; MIMO (Medieval Music Manuscripts Online) Database, <http://musmed.eu>; MANNO Database (Manuscrits en neumes français de la Bibliothèque Nationale de France IXe-XIIe siècle), <https://manno.saprat.fr/fr/recherche-manuscrit>; Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources, <https://cantus.uwaterloo.ca/>; CANTUS Index: Catalogue of Chant Text and Melodies, <https://cantusindex.org/>.

³⁹ Az eredmények részletes kifejtését lásd GILÁNYI 2023b. Kézirat.

⁴⁰ Még a korábban itáliai átvételnek titulált scandicus-formát is. Lásd erről SZENDREI Janka, Itáliai iskolák, római minta. In SZENDREI 1983: 41, ezzel szemben GILÁNYI 2023b. Kézirat.

3. A Pray-kódex és az újonnan áttekintett XII. századi kottás kódextöredékek különleges elősztergomi notációja biztosan nem a vonalrendszeren honosodott meg; ezt a Chartvirgus-pontificale kottája és a Pray-kódex második, vonalak nélküli notációja is alátámasztja. Az említett hangjelzések kottavonalak nélkül is a függőleges hangközviszonyok jelzésére, azaz diasztematikára törekszenek. Az átmenetiséget tükrözik a kottavonalak is: egyszer karcoltak, másszor rajzoltak. Egyikük a vakvonalakon kívül egy vörös kottavonalat húz;⁴¹ a másik négyet emel ki barna tintával;⁴² a harmadik vörös és barna vonalakat is rajzol;⁴³ a negyedik sárga tintát használ a *c* jelölésére.⁴⁴ A kottaszisztémák és a vonalazás tehát éppoly kialakulatlanak bizonyult, mint a jelkészlet maga.

4. A XIII. századi adatok már a hibrid neumakészlet leszűkítésének és a redundanciák kigyomlálásának igényét támasztják alá. Milyen környezetben történhetett mindez? A notációs reformmal korábban kapcsolatba hozott Lukács érseket a XII. század végén Jób követte a trónon, míg egy másik magas pozícióban a budai prépostság élén álló Adorján, III. Béla kancellárja és notáriusa található. Pécsen is tudományokban jártas, Párizsban iskolázott egyházfő kapta a püspökséget, az a Bár-Kalán, aki az 1190-es években példátlan módon elnyerte a „Horvátország és Dalmácia kormányzója” tisztséget.⁴⁵ A XIII. század első felében a sort további, Párizsban tanult egyházfőkkel lehetne folytatni (Róbert és Bertalan püspök), bizonyítékeként annak, hogy több francia műveltségű vezető állt az egyház élén, s gyakorolhatott befolyást közvetlenül a zenei írásbeliség fejlődésére, a neumaszerkezetek végső kijelölésére.

Az egyházi elit nagy tudással képviselhette diplomáciai ügyekben a királyságot. Többek között hathatós szerepük volt III. Béla házasságkötésében is, hiszen a magyar követség Párizsban otthonosan mozgó tagjaiként ők kérték meg Capet Margit kezét testvérétől, a francia uralkodó II. Fülöp Ágosttól.⁴⁶ A frigy új lendületet adott a francia reformrendek és a francia udvari kultúra magyarországi meggyökeresedésének, s ez zenei írásbeliségünk további alakulására is hatással lehetett.

⁴¹ Vö. a Pray-kódex 1. notációját és a Šibenikben őrzött Laskai-kódex első előzéklapjának kottavonalait.

⁴² A krakkói töredék, az Admonti Biblia antifonále-széljegyzetei (A-Wn Cod. 2702, ff. 1v–5r, 8v, 10r, 11r, 12v, 13r–v, 14r, 15r–17v).

⁴³ Vö. a Šibenikben őrzött Laskai-kódex hátsó előzéklapjának és az Admonti Biblia himnarium-széljegyzeteinek kottaszisztémáit (A-Wn Cod. 2702, ff. 2r–7v, 10r–11r).

⁴⁴ Admonti Biblia, tonárius (A-Wn Cod. 2701, f. 262v).

⁴⁵ Kiss Gergely (2013), XI–XIII. századi magyar főpapok francia kapcsolatai. In Györkös Attila – Kiss Gergely (szerk.) (2013), *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. (Speculum Historiae Debreceniense, 13.). 343–344, ide 345.

⁴⁶ Györffy György (1994), Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben, *Aetas*, 1. 58–103, 59, illetve Kiss 2013: 344–345.

A Magyar Királyság és a magyar egyház fejlett írásbeliségét, a hiteles-helyek hálózatát a XIII. század első felében a magyar hangjeggyírasmód kikristályosítása és gyors elterjesztése követte. Nem lehet mással magyarázni, miért található meg néhány évtized leforgásával ugyanaz a karakteres, leszűkített neumakészlet a magyar egyház minden szegletében a zág-rábi kis plébániától az esztergomi székesegyházon át Erdélyig. A helyi központok közös alapokon, de innentől saját utakon fejlesztették tovább a központi hangjelzést; ezzel megkezdődött az esztergomi notáció valódi birtokba vétele, sajátos arculatának kialakítása a helyi scriptoriumokban.

GABRIELLA GILÁNYI

Musical Literacy in Twelfth-Century Hungary
New Analysis, New Results

The twelfth century marked a turning point in the history of musical notation in Hungary. After a brief period of using borrowed but unsingable German neumes, a new music theory and a modern method of melody writing emerged in the Carpathian Basin. Along with the introduction of the staff system, a distinctive set of signs for notation was developed in the Hungarian Church. This advanced notation was a century ahead of its time compared to the Central European tradition of German *neume* writing.

The history of Hungarian liturgical music notation, commonly known as Esztergom notation, was uncovered through the meticulous research of the renowned musicologist Janka Szendrei in the 1980s. However, the most incomplete part of her research is the reconstruction of the origin of Esztergom notation. Today, for several reasons, it seems timely to revisit the topic, incorporating new sources and tools into the research.

How can we characterize our liturgical musical literacy in the twelfth century? Where have the first examples of Esztergom music notation survived? What circumstances, influences, and models led the development of our Gregorian notation to diverge from its original German path? New studies may bring us closer to answering these interconnected questions.